

ks. Józef KRUKOWSKI

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

FUNKCJE STABILIZACYJNE KONKORDATU MIĘDZY STOLICĄ APOSTOLSKĄ A RZECZĄPOSPOLITĄ POLSKĄ Z 1993 ROKU W PROCESIE NORMALIZACJI STOSUNKÓW PAŃSTWO-KOŚCIÓŁ

ABSTRACT

La stabilizzazione della funzione del Concordato tra la Santa Sede e la Polonia del 1993 nel processo di normalizzazione dei rapporti Stato-Chiesa

L'articolo contiene un'analisi sul Concordato polacco del 1993, ratificato nella fase di passaggio dal totalitarismo comunista alla democrazia liberale. Tra i cambiamenti essenziali di questa trasformazione bisogna annoverare la modifica del sistema di relazioni tra Stato e Chiesa, consistente nel passaggio dal regime ateo dello stato comunista, basato sul principio della "separazione ostile", ad uno stato democratico secolare (basato sul principio della "separazione amichevole", chiamata "coordinata" per l'applicazione di uno strumento quale il concordato. Papa Giovanni Paolo II in un discorso pronunciato in Vaticano il 25 marzo del 1998 affermò: "[...] il Concordato è una sfida per tutti coloro che hanno a cuore il futuro della Polonia e che si sentono responsabili per il suo destino. E' una grande opportunità e un grande compito per le generazioni presenti e future". Nella definizione di queste "opportunità e compiti" l'autore si serve dell'espressione "funzione stabilizzatrice del concordato". Per chiarire questi principi ha trattato: il concetto di concordato e la sua funzione, la posizione del concordato nella gerarchia delle fonti giuridiche, gli ambiti che queste regolano e i principi di efficacia del concordato nel sistema giuridico polacco.

In considerazione delle questioni regolate il Concordato può essere inteso un concordato esaustivo. Gli ambiti regolati comprendono: le regole basilari delle relazioni fra Stato e Chiesa; la conferma delle relazioni diplomatiche, le garanzie

per il rispetto della libertà religiosa a livello istituzionale ed individuale nella vita pubblica (art. 3-27).

Le norme contenute nel Concordato del 1993 prevalentemente confermano le norme in vigore al momento della sua ratifica. Dopo la ratifica del Concordato il legislatore polacco senza previo accordo con la Santa Sede o con la Conferenza Episcopale Polacca – operante sulla base di un mandato della Santa Sede – non può introdurre nel sistema giuridico nazionale norme contraddittorie con quelle presenti nel Concordato. Un fattore essenziale nella stabilizzazione delle funzioni del Concordato è il metodo con cui sono redatte le disposizioni giuridiche. Questo riguarda la clausola che rinvia ad altri atti normativi appartenenti al sistema giuridico polacco o al diritto canonico, oppure a futuri accordi bilaterali stipulati a livello centrale (tra la Santa Sede e i più alti rappresentanti del governo della repubblica Polacca).

Il Concordato ha contribuito al raggiungimento della stabilizzazione delle relazioni dirette tra lo Stato e la Chiesa cattolica in Polonia. Indirettamente esso ha avuto una funzione promozionale anche per le altre confessioni religiose. Conformemente alla regola della parità della Chiesa e delle altre confessioni religiose (art. 25, legge. 1 Costituzione RP), ha avuto luogo un ampliamento delle garanzie contenute nel Concordato per le altre confessioni religiose con l'applicazione di strumenti para-concordatari, che non sono altro che norme emanate singolarmente sulla base di accordi negoziati fra il governo e i loro rappresentanti.

ABSTRACT

The stabilizing functions of the Concordat between the Holy See and Poland of 1993 in the process of the normalization of the relations between the Church and the state

The article contains an analysis of the Polish Concordat of 1993, ratified during the stage of transition from communist totalitarianism to liberal democracy. The key elements of these transformations include the change of the system of relations between the Church and the state which consisted in the transition from an atheistic regime – based on the principle of “hostile separation” – to a democratic secular state – based on the principle of “friendly separation” – referred to as “coordinated separation” due to the application of the instrument known as the concordat. In a speech held in the Vatican on 25 March 1998, Pope John Paul II claimed: “[...] The Concordat is a challenge to everyone to whom the future of Poland is dear and to those who feel a responsibility toward Her fate. It is a great opportunity and a great task for the present and future generations”. The Author employed the phrase “the stabilizing functions of the concordat” to refer to these “opportunities and tasks”. In order to explicate his line of thought he described the following: the concept of the concordat and its function, the position of the concordat in the hierarchy of the sources of law, the extent of issues regulated by this document and the bases of its effectiveness in the Polish system of law.

Due to the extent of issues regulated by the Polish Concordat, it is a holistic concordat. The objects of its regulation include: the fundamental principles of

the relations between the Church and the state, the confirmation of diplomatic relations, guarantees of respecting religious freedom on institutional and individual levels in public life (Art. 3-27).

The norms inscribed into the Concordat of 1993 are mostly a confirmation of the norms which functioned at the moment when the document was ratified. Due to the ratification of the Concordat the Polish legislator cannot introduce such norms to the system of the law of the country which would be contradictory to the norms inscribed into the Concordat without an agreement with the Holy See or the Polish Bishops' Conference, the latter acting on the basis of a mandate of the Holy See. An important factor of the stabilizing function of the Concordat is the method of drawing up legal regulations. This has to do with clauses which refer to other normative acts belonging to the system of Polish law, to the system of canon law, or to future bilateral agreements, contracted on the central level (between the Holy See and the supreme organs of the authorities of the State), or on the local level (between the Polish Bishops' Conference and the representatives of the Government of the Republic of Poland).

This Concordat contributed to the increase of the level of stabilization of direct relations between the Catholic Church and the State in Poland. The document also played indirectly the role of promoting other religious associations. According to the principle of equality of Churches and other religious associations (Art. 25, Par. 1 of the Constitution of the Republic of Poland), there occurred an extension of guarantees inscribed into the Concordat which had to do with other religious associations. This extension was brought about thanks to the employment of auxiliary concordat agreements consisting of individual acts promulgated on the basis of agreements that were negotiated by the government with the representatives of these associations.

Słowa kluczowe: konkordat 1993, stosunki państwo–Kościół, stosunki polsko-watykańskie, Stolica Apostolska, prawo kanoniczne, Jan Paweł II, Polska

Key words: Concordat of 1993, Church–state relations, Polish-Vatican relations, The Holy See, Canon law, John Paul II, Poland

Parole chiavi: concordato del 1993, rapporti stato–Chiesa, relazioni polacco-vaticane, Santa Sede, diritto canonico, Giovanni Paolo II, Polonia

WPROWADZENIE

Spoglądając krytycznie na transformacje społeczno-polityczne – w Polsce i w państwach sąsiednich na przełomie XX i XXI w. – polegające na przejściu od totalitaryzmu komunistycznego do demokracji liberalnej i odzyskaniu niepodległości przez narody

Europy Środkowo-Wschodniej, trudno nie dostrzec inspirującego wpływu wysokiego autorytetu moralnego papieża Jana Pawła II¹. Jakkolwiek transformacje te miały rewolucyjny charakter, to od wcześniejszych rewolucji europejskich – francuskiej z końca XVIII w. i komunistycznej w Rosji z początku XX w. – znacznie różniły się stosunkiem do religii. Nie było w nich przejawów wrogości wobec Kościoła. W znacznej mierze były one bowiem odpowiedzią na apele papieża Jana Pawła II, kierowane do narodów i polityków, aby konflikty społeczno-polityczne rozwiązywać nie na drodze przemocy, ale dialogu i porozumień opartych na poszanowaniu podstawowych praw i wolności należnych każdemu człowiekowi oraz prawa każdego narodu do samostanowienia i rozwoju swej tożsamości kulturowej.

Do istotnych elementów tych transformacji należą zmiany w systemie relacji między państwem a Kościołem. Polegają one na przejściu od ateistycznego totalitaryzmu komunistycznego, opartego na zasadzie „separacji wrogiej”, do demokratycznego państwa świeckiego, opartego na zasadzie „separacji przyjaznej”, zwanej „skoordynowaną” ze względu na zastosowanie instrumentu zwanego konkordatem². Na doniosłość tego wydarzenia zwrócił uwagę prof. Krzysztof Skubiszewski, minister spraw zagranicznych RP, gdy po podpisaniu konkordatu w Warszawie 28 lipca 1993 r. stwierdził: [...] *Istniejąca od dwóch tysiącleci Stolica Apostolska i tysiącletnie Państwo Polskie znowu wiążą się ze sobą w tej, jakże dawnej i wypróbowanej, formie prawnej, jaką jest Konkordat. Jest to pewien powrót, bo wiążujemy to, co zostało zerwane. Lecz przede wszystkim jest to wytyczenie drogi, którą pójdziemy*³. Nawiązując do tej wypowiedzi, papież Jan Paweł II po wymianie dokumentów ratyfikacyjnych w Watykanie 25 marca 1998 r. stwierdził: [...] *Z tych słów [ministra Skubiszewskiego] wynika, że Konkordat jest wyzwaniem dla wszystkich, którym leży na sercu przyszłość Polski i którzy czują się odpowiedzialni za jej losy. Jest wielką szansą i zadaniem dla obecnych i przyszłych pokoleń*⁴. Na oznaczenie tych „szans i zadań”, wynikających z zawarcia konkordatu, do którego ojciec święty Jan Paweł II przywiązywał szczególną wagę, w tytule wykładu użyłem wyrażenia „funkcje stabilizacyjne konkordatu”. Sądzę, że w celu wyjaśnienia znaczenia tych funkcji dla społeczeństwa polskiego w nowych warunkach ustrojowych trzeba uwzględnić następujące zagadnienia: pojęcie konkordatu i jego funkcji, a następnie pozycji konkordatu

¹ M. Thee, *Focus on: The Polish Drama: Its Meaning and International Impact*, „Journal of Peace Research” 1982, Vol. 19, nr 1, s. 1-10; J.-L. Tauran, *De l'„Ostpolitik” a la nouvelle Europe de L'OSCE*, [w:] *La diplomatie de Jean Paul II*, red. J.-B. D'Onorio, Paris 2000, s. 43-55, zwł. s. 51-54.

² J. Krukowski, *Kościelne prawo publiczne. Prawo konkordatowe*, Lublin 2013, s. 64-67, *Prace Wydziału Nauk Prawnych – Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II*, 48.

³ K. Skubiszewski, *Przemówienie wygłoszone w Warszawie 28 lipca 1993 r. z okazji podpisania konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, [w:] J. Kowalczyk, *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z 1993/1998. Układ między dwoma podmiotami prawa międzynarodowego na tle kształtowania się relacji pomiędzy Kościołem katolickim i państwem polskim w okresie I i II Rzeczypospolitej, w warunkach totalitaryzmu i w III Rzeczypospolitej*, Płock 2013, s. 293.

⁴ Jan Paweł II, *Przemówienie wygłoszone w Watykanie podczas audiencji po ceremonii wymiany dokumentów ratyfikacyjnych konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, [w:] J. Kowalczyk, *Konkordat...*, s. 324.

w hierarchii źródeł prawa, zakresu zawartych w nim regulacji oraz zasad skuteczności konkordatu w polskim porządku prawnym.

1. POJĘCIE KONKORDATU

W pierwszej kolejności trzeba zwrócić uwagę na pojęcie konkordatu, na którego oznaczenie w praktyce dyplomatycznej używane są również inne nazwy, jak: *convention, tractatus, accordo, acuerdo, Vertrag, modus vivendi, basic agreement*⁵. Natomiast w nauce prawa powszechnie przyjmowana jest nazwa „konkordat” na oznaczenie dwustronnej umowy międzynarodowej pomiędzy Stolicą Apostolską i najwyższymi organami danego państwa, zawartej na zasadzie partnerstwa stron w celu osiągnięcia w stosunkach między państwem a Kościołem wyższego stopnia stabilizacji aniżeli w formie regulacji jednostronnych⁶. Spośród wszystkich umów międzynarodowych konkordat wyróżnia się oryginalnością.

Oryginalność ta w pierwszej kolejności polega na tym, że jedną z dwóch stron zawierających konkordat nie jest państwo, lecz Stolica Apostolska, jako reprezentacja całego Kościoła katolickiego, a jednocześnie tej jego części, która znajduje się w granicach terytorium państwa będącego stroną tej umowy. Stolicy Apostolskiej – na podstawie wielowiekowego zwyczaju międzynarodowego – przysługuje bowiem podmiotowość publicznoprawna w stosunkach międzynarodowych, do której istotnych atrybutów należy zdolność utrzymywania stosunków dyplomatycznych i zawierania umów międzynarodowych⁷. Takich atrybutów nie posiadają organy władzy zwierzchniej innych Kościołów i wspólnot religijnych.

Drugim elementem oryginalności konkordatu jest specyficzny przedmiot, czyli zobowiązania i uprawnienia obydwu stron – danego państwa i Kościoła pełniącego misję na jego terytorium. W rozumieniu tego przedmiotu w dziejach konkordatów zaistniały dwie epoki⁸. Pierwsza była epoka konkordatów klasycznych, zawieranych od konkordatu wormackiego (1122) do Soboru Watykańskiego II. Przedmiotem tych konkordatów, zwanych wertykalnymi, była wymiana przywilejów i wzajemnych ustępstw między najwyższymi organami władzy każdej z tych dwóch społeczności: ze strony Kościoła – papieżem, a ze strony państwa – cesarzem lub innym piastunem najwyższej władzy w państwie katolickim w oparciu o przesłanki teologiczne. Druga jest epoka konkor-

⁵ J. Krukowski, *Kościelne prawo publiczne...*, s. 231-232; D. Němec, *Concordat Agreements between the Holy See and Post-Comunist Countries*, Leuven 2011, s. 27, *Law and Religious Studies*, 8.

⁶ Por. J. Krukowski, *Konkordaty współczesne. Doktryna, teksty (1964-1994)*, Warszawa 1995, s. 23-24; D. Němec, *Concordat Agreements...*, s. 27.

⁷ H. E. Cardinale, *The Holy See and International Order*, Gerrards Cross 1976; S. Ferlito, *L'attività internazionale della Santa Sede*, Milano 1988, *Università di Catania. Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza*, 116; G. Barberini, *Le Saint-Siège. Sujet souverain de droit international*, Paris 2003, *Droit Canonique. Droit International de la Liberté Religieuse et de Religion*.

⁸ R. Minnerath, *L'Église et les États concordataires (1846-1981). La souveraineté spirituelle*, Paris 1983, s. 65-81, *Theses Cerf*; J. Krukowski, *Kościelne prawo publiczne...*, s. 219-242.

datów współczesnych, zwanych horyzontalnymi, zawieranych z państwami świeckimi, jak również z państwami wyznaniowymi niekatolickimi w oparciu o uniwersalne przesłanki aksjologiczne. Przedmiotem tych konkordatów nie są przywileje dla Kościoła katolickiego i jego wiernych, jako wyznawców prawdy objawionej, ale gwarancje poszanowania i ochrony wolności sumienia i religii w życiu prywatnym i publicznym, należnych każdemu człowiekowi i każdej wspólnotie religijnej ze względu na przyrodzoną godność osoby ludzkiej. Konkordat polski z 1993 r.⁹ należy do konkordatów posoborowych.

2. FUNKCJE KONKORDATU

Konkordat, jako instrument regulacji stosunków między państwem i Kościołem – zgodnie ze współczesnym pojmowaniem praworządności¹⁰ – spełnia jednocześnie funkcje w dwóch płaszczyznach: aksjologiczno-prawnej i formalnoprawnej.

2.1. Funkcje aksjologiczne

Konkordat, jako umowa między najwyższymi podmiotami władzy dwóch odmiennego typu społeczności, państwowej i kościelnej, istniejących w tym samym społeczeństwie globalnym, zawierany jest w celu osiągnięcia wspólnych wartości w sposób uzgodniony z zachowaniem odpowiedniej procedury i z uwzględnieniem określonych warunków i potrzeb społecznych.

Funkcji aksjologicznej każdego konkordatu – w szczególności konkordatu polskiego z 1993 r. – nie można zrozumieć w oderwaniu od paradygmatu dualizmu religijno-politycznego, zakorzenionego w europejskiej kulturze politycznej i prawnej pod wpływem nakazu Chrystusa: *Oddajcie cesarzowi to, co jest cesarskie, a Bogu to, co jest boskie* (Mt 22,21)¹¹. W oparciu o ten nakaz zakwestionowany został panujący w starożytności pogańskiej monizm religijno-polityczny, polegający na koncentracji w tym samym podmiocie najwyższej władzy politycznej i religijnej. Ten sam podmiot władzy jednocześnie był cesarzem i najwyższym kapłanem (*imperator i summus pontifex*).

Ukształtowany w oparciu o Ewangelię dualizm religijno-polityczny w pełnym wymiarze obejmuje dwie płaszczyzny: wertykalną i horyzontalną. Dualizm w płaszczyźnie wertykalnej wyraża się w relacjach między dwoma podmiotami najwyższej władzy: religijnej i politycznej; zaś w płaszczyźnie horyzontalnej – w relacjach między dwiema wspólnotami ludzkimi: polityczną i religijną, istniejącymi w tym samym społeczeństwie globalnym. Dualizm ten w praktyce przed Soborem Watykańskim II zawężany

⁹ Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r., Dz. U. 1998, nr 31, poz. 318; J. Krukowski, *Konkordat polski. Znaczenie i realizacja*, Lublin 1999.

¹⁰ Tenże, *Wstęp do nauki o państwie i prawie*, Lublin 2004, s. 163-166, *Prace Wydziału Nauk Prawnych – Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, 24.

¹¹ Tenże, *Kościelne prawo publiczne...*, s. 118-137, 223-228.

był do płaszczyzny wertykalnej, natomiast po Soborze obejmuje również płaszczyznę horyzontalną. Przedmiotem konkordatów przedsoborowych była wymiana wzajemnych przywilejów i ustępstw: papieża na rzecz cesarza w porządku duchowym, a cesarza na rzecz Kościoła w porządku doczesnym. Po Soborze Watykańskim II taka koncepcja konkordatu została poddana krytyce. Nie respektowała bowiem proklamowanej na Soborze zasady poszanowania i ochrony wolności sumienia i religii, należnej każdemu człowiekowi i każdej wspólnotie religijnej (*Deklaracja o wolności religijnej „Dignitatis humanae”*). Kościół na Soborze Watykańskim II wyraził więc gotowość do rezygnacji z wszelkich przywilejów przyznanych mu w państwach katolickich i zwrócił się do władz państwowych z apelem o rezygnację z przywilejów, jakie otrzymały od Stolicy Apostolskiej (*Dekret o pasterskich zadaniach biskupów w Kościele „Christus Dominus”,* nr 20). Na tej podstawie w okresie posoborowym zaistniała praktyka zawierania przez Stolicę Apostolską konkordatów z państwami świeckimi i wyznaniowymi niekatolickimi. Co więcej, za pontyfikatu Jana Pawła II dokonano rewizji konkordatów przedsoborowych z państwami katolickimi (Hiszpania, Włochy) m.in. w celu wyeliminowania z nich przywilejów. Istotną nowość konkordatów posoborowych polega na tym, że oparte są na tych samych przesłankach aksjologicznych, co wielostronne umowy międzynarodowe dotyczące ochrony praw człowieka. Natomiast różnią się od nich stopniem uszczegółowienia¹².

Konkordat polski z 1993 r. jest opatrzony obszerną preambułą, w której strony wyraziły racje polityczne i prawne zawarcia konkordatu, mające uzasadnienie aksjologiczne. Konkordat ten jest zgodny z postanowieniami Konstytucji RP z 1997 r.¹³ Oba te akty mają legitymizację w tym samym systemie wartości ogólnoludzkich i chrześcijańskich.

Niewątpliwie podstawowe znaczenie ma deklaracja woli obu stron osiągnięcia *trwałego i harmonijnego uregulowania stosunków między Kościołem i państwem* po odzyskaniu przez naród niepodległości oraz troski o pomyślny rozwój państwa polskiego. W ten sposób nastąpiło formalne uznanie przez Stolicę Apostolską faktu odzyskania przez naród polski suwerenności na arenie międzynarodowej po zrzućeniu zależności od Związku Radzieckiego. Obie strony wyraziły wolę współdziałania w budowaniu demokratycznego ładu i sprawiedliwego porządku prawnego.

Stwierdzenie, iż religia katolicka jest *wyznawana przez większość społeczeństwa polskiego*, nie oznacza nadania jej charakteru religii państwowej, ale chęć poszanowania charakterystycznej dla ustroju demokratycznego zasady woli większości. Nie ma tu od-

¹² T. Bertone, *Analiza i ocena umów między Kościołem a wspólnotami politycznymi zawartych po Soborze Watykańskim II*, „Kościół i Prawo” 1985, t. 4, s. 31-49; *Il rapporto giuridico tra la Chiesa e comunità politica*, [w:] *Il diritto nel mistero della Chiesa*, Roma 2004, s. 627-695, *Quaderni di Apollinaris*, 10; J. Minnerath, *L'Église...*; J. Krukowski, *Konkordaty wspólczesne...*; tenże, *Podstawowe zagadnienia prawa konkordatowego*, „Studia Prawnicze” (Instytut Nauk Prawnych PAN) 1995, z. 1-4, s. 112-125; J. T. Martín de Agar, *Raccolta di Concordati, 1950-1999*, Città del Vaticano 2000, s. 38-32; T. Pieronek, *Przewodnie idee konkordatów pontyfikatu papieża Jana Pawła II*, [w:] *Servo veritatis. Materiały międzynarodowej konferencji dla uczczenia 25-lecia pontyfikatu Jego Świątobliwości Jana Pawła II*, Uniwersytet Jagielloński, 9-11 października 2003 r., red. S. Koperek, S. Szczur, Kraków 2003, s. 362-379; D. Němec, *Concordat Agreements...*

¹³ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Dz. U. 1997, nr 78, poz. 483.

wołania do przesłanek teologicznych, jakie były w konkordatach przedsoborowych zawieranych z państwami katolickimi. Oznacza to, że obie strony respektują świecki charakter państwa.

Strona państwowa wyraziła uznanie: 1) konstruktywnej roli, jaką Kościół odegrał w tysiącletnich dziejach Państwa Polskiego; 2) znaczenia pontyfikatu papieża Jana Pawła II dla współczesnych dziejów Polski; 3) wkładu Kościoła w rozwój osoby ludzkiej i umacnianie moralności; 4) nowej organizacji terytorialnej Kościoła w Polsce, dokonanej w 1992 r. na mocy bulli papieskiej Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae populus*.

Istotne znaczenie aksjologiczne ma odwołanie się obu stron do podstawowych wartości uniwersalnych, jakimi są *godność osoby ludzkiej i jej prawa*. Są to wartości ogólnoludzkie, będące podstawą demokratycznego porządku prawnego. Odwołanie się do tych wartości oznacza definitywne zerwanie z obciążeniami ideologii komunistycznej, dla której godność ludzka była tylko pustym słowem.

Wołę poszanowania zasady legalności wyraża odwołanie się stron do podstaw swych *zasad konstytucyjnych i ustaw*, zaś Stolica Apostolska – do określonych na Soborze Watykańskim II zasad poszanowania wolności religijnej i instytucjonalnych relacji między Kościołem i państwem oraz do swego systemu prawa, jakim jest prawo kanoniczne.

Obie strony wyraziły także wołę respektowania wielostronnych konwencji międzynarodowych dotyczących ochrony praw człowieka i podstawowych wolności oraz wyeliminowania wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji z powodów religijnych. Nie należy więc interpretować konkordatu w oderwaniu od tych umów.

Przesłanki zawarte w preambule należy respektować w praktyce wykładni norm zawartych w poszczególnych artykułach, zwłaszcza w posługiwaniu się wykładnią systemową i funkcjonalną w celu rozstrzygnięcia wątpliwości co do właściwego znaczenia normy konkordatowej, zaistniałej na gruncie wykładni językowej.

2.2. Funkcje formalnoprawne

Funkcje stabilizacyjne każdego konkordatu w płaszczyźnie formalnoprawnej polegają na:

- 1) stosowaniu zawartych w nim norm w życiu społecznym zgodnie z wymogami praworządności. Istota tej funkcji konkordatu polskiego z 1993 r. polega na: wypełnieniu luki prawnej (*lacuna iuris*), jaka w systemie prawa polskiego zaistniała w 1944 r. w następstwie zerwania przez władze komunistyczne konkordatu z 1925 r.;
- 2) potwierdzeniu na płaszczyźnie międzynarodowej tych zmian, jakie w latach 1989-1993 w stosunkach między państwem a Kościołem zostały wprowadzone w formie aktów stanowionych jednostronnie przez władze państwowe.

Władze komunistyczne zerwały konkordat, ażeby zgodnie z założeniami monizmu ideologicznego i politycznego narzucać całemu społeczeństwu w miejsce religii światopogląd ateistyczny i stopniowo zmieniać tożsamość kulturową narodu. Jednakże wkrótce po zerwaniu konkordatu doszły one do wniosku, że właściwym instrumen-

tem regulacji stosunków z Kościołem katolickim jest dwustronna umowa ze Stolicą Apostolską. Dlatego w celach taktycznych (ale nie strategicznych) w 1950 r. podpisały „porozumienie” z Episkopatem Polski, a następnie w 1956 r. tzw. „małe porozumienie”, mające charakter umowy *quasi*-konkordatowej¹⁴. Według zamierzeń prymasa Polski Stefana Wyszyńskiego porozumienie to miało zahamować walkę władzy komunistycznej z Kościołem, natomiast władza ta chciała przez podpisanie porozumienia wprowadzić w błąd opinię publiczną. Wkrótce po podpisaniu porozumienia władze państwowe przystąpiły bowiem do gwałcenia go, czego szczególnym przejawem było bezprawne aresztowanie i internowanie księdza prymasa¹⁵. Dopiero w latach 70. nastąpiło nawiązanie prowizorycznych stosunków dyplomatycznych między władzami PRL a Stolicą Apostolską i podjęcie negocjacji mających na celu zawarcie konwencji. Przeszkody ideologiczne i polityczne, blokujące wyrażenie zgody na normalizację stosunków między państwem i Kościołem w Polsce w formie konwencji międzynarodowej, ustąpiły dopiero w 1989 r.

Powrót do pełnej normalizacji stosunków między państwem i Kościołem w III Rzeczypospolitej następował stopniowo w miarę przechodzenia od totalitaryzmu do demokracji. Pierwszym etapem było uchwalenie 17 maja 1989 r. trzech ustaw kościelnych, wynegocjowanych w drodze dwustronnych rozmów między rządem a Episkopatem Polski oraz między rządem a przedstawicielami Polskiej Rady Ekumenicznej¹⁶. Drugim etapem było wznowienie stałych stosunków dyplomatycznych ze Stolicą Apostolską za pośrednictwem przedstawicieli dyplomatycznych pierwszej klasy – nuncjusza apostolskiego akredytowanego przy prezydencie RP w Warszawie i ambasadora RP akredytowanego przy Stolicy Apostolskiej. Trzecim było podpisanie 28 lipca 1993 r. konkordatu przez przedstawiciela Stolicy Apostolskiej i przedstawiciela rządu RP wyłonionego w wyniku demokratycznych wyborów parlamentarnych, a czwartym etapem – ratyfikacja konkordatu 23 lutego 1998 r. i jego wejście w życie 25 kwietnia 1998 r.¹⁷

Przyczyną długiego oczekiwania na ratyfikację konkordatu był brak woli politycznej po stronie parlamentu wyłonionego we wrześniu 1993 r. w wyniku wyborów, w których większość uzyskały partie postkomunistyczne. Przeciwnicy ratyfikacji konkordatu

¹⁴ J. Krukowski, *Porozumienia pomiędzy przedstawicielami Rządu i Episkopatu Polski z 1950 i 1956 r. Znaczenie i realizacja*, [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego* (Kazimierz Dolny, 26-28 października 2004), red. A. Mezglerowski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005, s. 33-70.

¹⁵ Tenże, *Uprawnienia nadzwyczajne Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski, wobec zagrożeń ze strony reżimu komunistycznego*, „*Studia Prymasowskie*” 2011, t. 5, s. 29-42.

¹⁶ *Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania*, Dz. U. 2000, nr 26, poz. 319 z późn. zm.; *Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Dz. U. 1989, nr 29, poz. 154 z późn. zm.; *Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o ubezpieczeniu społecznym duchownych*, Dz. U. 1989, nr 29, poz. 156 z późn. zm. Genezę tych ustaw przedstawił bp Alojzy Orszulik, jeden z przedstawicieli Episkopatu Polski w negocjacjach z przedstawicielami Rządu, w: *Czas przełomu. Notatki z rozmów z władzami PRL w latach 1981-1989*, Warszawa-Ząbki 2006, Biblioteka Tygodnika Rolników „Obserwator”, 5.

¹⁷ *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r.*, Dz. U. 1998, nr 51, poz. 318.

usiłowali narzucić opinii publicznej błędne jego interpretacje¹⁸, a zwłaszcza brak jego zgodności z zasadą oddzielenia Kościoła od państwa¹⁹.

Publiczna debata w sprawie uchwalenia ustawy wyrażającej zgodę na ratyfikację konkordatu toczyła się łącznie z debatą nad projektem konstytucji III Rzeczypospolitej²⁰. W celu usunięcia tej przeszkody do nowej Konstytucji z 1997 r. wpisano zasadę *pożyczenia autonomii i niezależności między Kościołem i państwem, każdego w swoim zakresie, oraz współdziałania dla dobra człowieka i dobra wspólnego* (art. 25 ust. 4)²¹. Jednakże mimo tej zgodności wola polityczna konieczna do wyrażenia zgody na ratyfikację konkordatu zaistniała dopiero po wyborach parlamentarnych w 1997 r., w wyniku których większość w parlamencie uzyskały partie o rodowodzie solidarnościowym.

3. POZYCJA KONKORDATU W HIERARCHII ŹRÓDEŁ PRAWA

Funkcjonowanie konkordatu w krajowym porządku prawnym zależy od przestrzegania zasad określających pozycję umów międzynarodowych ratyfikowanych w hierarchii źródeł prawa i ich skuteczność w krajowym porządku prawnym. Zasady te są zawarte w art. 8, 9, 87 i 91 Konstytucji z 1997 r.²²

Zgodnie z postanowieniem art. 8 Konstytucji RP konkordat, jak każda umowa międzynarodowa ratyfikowana za zgodą parlamentu, w hierarchii źródeł prawa znajduje się niżej od konstytucji, ale wyżej od ustaw zwykłych. Z zasady prymatu kon-

¹⁸ Jednym z publicystów, który narzucił opinii publicznej błędne interpretacje konkordatu, był Jerzy Wisłocki. Zob. tenże, *Konkordat polski 1993. Tak czy nie?*, Poznań 1993.

¹⁹ A. Zoll, *Trudna droga do ratyfikacji Konkordatu*, [w:] *Konkordat 1993. Dar i zadanie dla Kościoła i Polski*, red. J. Dyduch, Kraków 1998, s. 87-88.

²⁰ Przebieg debaty na temat projektu ratyfikacji konkordatu toczącej się łącznie z debatą nad projektem Konstytucji RP omówiony został w wielu publikacjach, w szczególności zob.: W. Góralski, *Konkordat polski 1993. Od podpisania do ratyfikacji*, Warszawa 1998; P. Sobczyk, *Udział przedstawiciela Episkopatu Polski w pracach Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego nad artykułem 25 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, [w:] *Ecclesia et Status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 857-888, *Prace Wydziału Nauk Prawnych – Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, 22; S. Rogowski, *Problem ratyfikacji Konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską z 28 VII 1993 r. w pracach Sejmu drugiej kadencji*, [w:] *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały XI Konferencji historyków państwa i prawa*. Kowary, 6-8 września 2007 r., red. J. Koredczuk, Wrocław 2008, s. 189-215; P. Borecki, *Geneza modelu stosunków państwo–Kościół w Konstytucji RP*, Warszawa 2008; J. Kowalczyk, *Konkordat...*

²¹ P. Sobczyk, *Udział...*, s. 884-887; tenże, *Konstytucyjna zasada konsensualnego określenia stosunków między Rzeczpospolitą Polską a Kościołem katolickim*, Warszawa 2013, zwł. s. 135-137; W. Góralski, A. Piendyk, *Zasada niezależności i autonomii państwa i Kościoła w konkordacie polskim z 1993 roku*, Warszawa 2000, s. 11-24; H. Suchocka, *Polski model relacji państwo–Kościół w świetle Konstytucji RP i Konkordatu z 1993 roku*, [w:] *Konkordat polski w 10 lat po ratyfikacji. Materiały z konferencji*, red. J. Wroceński, H. Pietrzak, Warszawa 2008, s. 41-67, zwł. s. 51-54.

²² A. Wyrozumska, *Formy zapewnienia skuteczności prawu międzynarodowemu w porządku krajowym*, [w:] *Prawo międzynarodowe i wspólnotowe w wewnętrznym porządku prawnym*, red. M. Kruk, Warszawa 1997, s. 56-57.

stytucji wynika wymóg zgodności konkordatu z Konstytucją oraz zgodności ustaw z konkordatem.

Artykuł 9 Konstytucji stanowi, iż *Rzeczpospolita Polska przestrzega wiążącego ją prawa międzynarodowego*. Oznacza to generalną przychylność polskiego porządku prawnego wobec norm prawa międzynarodowego zawartych w konkordacie i stwarza domniemanie ich automatycznej inkorporacji do porządku krajowego. Organy władzy Rzeczypospolitej są zobowiązane do przestrzegania norm prawa konkordatowego na swym terytorium, czyli do stosowania ich w porządku krajowym jako prawa wiążącego ich w płaszczyźnie międzynarodowej. Konstytucja stwarza więc domniemanie inkorporacji konkordatu do krajowego porządku prawnego.

Z art. 87 ust. 1 Konstytucji wynika, iż konkordat, jak każda umowa międzynarodowa, jest źródłem powszechnie obowiązującego prawa w Rzeczypospolitej Polskiej. Z kolei z art. 91 ust. 1 Konstytucji wynika, że konkordat, jako umowa międzynarodowa ratyfikowana za zgodą wyrażoną w ustawie, podlega bezpośredniemu stosowaniu, chyba że jej stosowanie jest uzależnione od wydania ustawy. Bezpośrednie stosowanie umowy międzynarodowej (czyli jej samowykonalność) oznacza, że zawarte w niej normy mają być stosowane przez sądy i organy administracji bez stanowienia ustaw wykonawczych. Jedynie w przypadku, gdyby umowa była „ramowa”, zbyt ogólna, obwarowana klauzulami odsyłającymi do przyszłych regulacji, co czyniłoby jej stosowanie niemożliwym, konieczne byłoby uchwalenie odpowiedniej ustawy „realizacyjnej”²³.

Artykuł 91 ust. 2 Konstytucji przesądza o zwierzchności konkordatu, jako umowy międzynarodowej ratyfikowanej za zgodą wyrażoną w ustawie, nad ustawami zwykłymi. Nie należy więc uchylać takich ustaw ani stanowić aktów prawnych niższej rangi, które byłyby sprzeczne z konkordatem. A gdyby doszło do sprzeczności między postanowieniami konkordatu i ustawy zwykłej, wówczas należy uznać pierwszeństwo konkordatu nad ustawą. W takiej sytuacji przed zastosowaniem konkordatu należałoby podjąć próbę „pogodzenia” ustawy z konkordatem. Mogłoby to polegać na nowelizacji ustawy, a gdyby takiej nowelizacji nie podjęto, należałoby dokonać odpowiedniej wykładni przepisów ustawy w duchu zgodnym z postanowieniami konkordatu.

Zasada bezpośredniego stosowania konkordatu obejmuje także prawo do ochrony sądowej, czyli prawo do wniesienia skargi do sądu przez każdego, kto by uważał się za pokrzywdzonego przez kogokolwiek z powodu naruszenia gwarancji konkordatowej.

W świetle art. 91 Konstytucji RP nie ma charakteru samowykonalnego taka norma konkordatowa, której zastosowanie w porządku prawnym jest uzależnione od wydania ustawy. Biorąc pod uwagę także art. 25 ust. 4 Konstytucji, który stanowi o „mieszanej” formie regulacji stosunków między państwem a Kościołem katolickim, należy uznać, że bezpośrednie stosowanie konkordatu jest niemożliwe wówczas, gdy wpisana do niego norma jest niekompletna, czyli gdy nie zawiera elementów koniecznych do realizacji. Wówczas norma konkordatowa powinna być uzupełniona bądź jednostronnie przez ustawodawcę państwowego na drodze ustawowej, jeżeli jest klauzula odsyła-

²³ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2000, s. 117-118.

jąca do ustawy, bądź na drodze nowej umowy między Stolicą Apostolską i najwyższym organem władzy RP lub między Konferencją Episkopatu Polski i rządem RP, jeżeli do konkordatu jest wpisana odpowiednia klauzula kompetencyjna do ustanowienia przez nich kompletnych rozwiązań normatywnych²⁴.

Wymogi dotyczące zgodności konkordatu z Konstytucją obejmują także podstawowe zasady relacji państwo–Kościół i inne związki wyznaniowe, wpisane do jej art. 25. Jakkolwiek fakt podpisania konkordatu przed uchwaleniem Konstytucji stał się przedmiotem zarzutów ze strony zwolenników monizmu religijno-politycznego, to w pewnym sensie wywarł – moim zdaniem – pozytywny wpływ na ustalenie konstytucyjnych zasad relacji między państwem a Kościołem katolickim i innymi związkami wyznaniowymi. Do art. 25 nowej Konstytucji RP wpisano zasady konsensualnego określania stosunków między państwem a Kościołem, będące współczesną interpretacją dualizmu religijno-politycznego. Są to: 1) zasada poszanowania autonomii i niezależności Kościoła i państwa, każdego w swoim zakresie; 2) zasada współdziałania między państwem i Kościołem dla dobra człowieka i dobra wspólnego; 3) zasada regulacji stosunków między państwem i Kościołem katolickim w formie umowy międzynarodowej i ustawy, a z innymi związkami wyznaniowymi w formie ustawy uchwalonej na podstawie umowy wynegocjowanej przez rząd z ich przedstawicielami²⁵.

Zwolennicy monizmu ideologiczno-politycznego usiłowali do Konstytucji RP wpisać wieloznaczne zasady *świeckości i neutralności państwa wobec przekonań religijnych*, które miały uniemożliwić ratyfikację bądź osłabić skuteczność konkordatu. W celu zapobieżenia nieporozumieniom, jakie mogłyby zaistnieć w praktyce, do art. 25 ust. 1 Konstytucji RP wpisano dwie zasady: 1) zasadę równouprawniania związków wyznaniowych; 2) zasadę bezstronności organów władzy publicznej wobec przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, opatrzoną klauzulą zobowiązującą organy władzy publicznej do *respektowania prawa do ich uzewnętrzniania w życiu publicznym*. Zasady te oznaczają, że Polska jest państwem świeckim w wersji separacji przyjaznej wobec przekonań religijnych. Odrzucona została zasada separacji wrogiej, która w praktyce utożsamiana jest z supremacją państwa nad Kościołem i zakazem uzewnętrzniania przekonań religijnych w życiu publicznym²⁶.

Wymóg zgodności konkordatu z Konstytucją dotyczy również gwarancji wolności religijnej w wymiarze indywidualnym w życiu prywatnym i publicznym, jakie są wpisane do konkordatu, z gwarancjami wpisanymi do art. 53 Konstytucji. Gwarancje kon-

²⁴ J. Rokita, *Realizacja postanowień Konkordatu 1993 w kontekście polskiego prawodawstwa państwowego*, [w:] *Konkordat 1993. Dar i zadanie...*, s. 53-58; B. Trzeciak, *Klauzule odsyłające w konkordatach z Hiszpanią i z Polską*, Lublin 2007, *Prace Wydziału Nauk Prawnych – Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II*, 37.

²⁵ P. Sobczyk, *Udział...*, s. 135-380; P. A. Leszczyński, *Regulacja stosunków między państwem a nierzym-skokatolickimi Kościołami i innymi związkami wyznaniowymi określona w art. 25 ust. 5 Konstytucji RP*, Gorzów Wielkopolski 2012, zvl. s. 96-111. Autor ten w oparciu o zasadę prymitywnego egalitaryzmu postuluje wpisanie do Konstytucji RP zasady regulacji sytuacji prawnej wszystkich Kościołów i innych związków wyznaniowych w formie jednej ustawy. Jednakże biorąc pod uwagę warunki historyczne, realistycznie stwierdza, że spełnienie takiego postulat jest *niemożliwe do zrealizowania*.

²⁶ Por. J. Krukowski, *Konkordat polski...*, s. 53-74; H. Suchocka, *Polski model relacji...*, s. 41-67.

stytucyjne stanowią bowiem podstawę gwarancji wpisanych zarówno do konkordatu, jak innych umów międzynarodowych i ustaw zwykłych.

4. ZAKRES PRZEDMIOTOWY REGULACJI KONKORDATOWYCH

Funkcja stabilizacyjna konkordatu w znacznej mierze zależy od tego, jaki jest zakres uregulowanych w nim spraw. Z tej racji wyróżnia się: 1) konkordaty całościowe, których regulacje obejmują całość bądź większość spraw wchodzących w zakres stosunków między Kościołem i danym państwem; 2) konkordaty parcjalne, które regulują tylko zagadnienia wybrane, np. duszpasterstwo wojskowe, nauczanie religii w szkołach publicznych, finansowanie Kościoła. Konkordat polski z 1993 r. reguluje dość szeroki zakres spraw, dlatego jest konkordatem całościowym.

Przedmiot regulacji konkordatu polskiego z 1993 r. – poza omówionym wyżej art. 1, określającym podstawowe zasady relacji między państwem i Kościołem – obejmuje następujące sprawy:

1) Potwierdzenie stosunków dyplomatycznych między Stolicą Apostolską i Polską (art. 2), przywróconych w 1989 r. na podstawie wymiany not dyplomatycznych między prezydentem RP i papieżem Janem Pawłem II.

2) Gwarancję wolności Kościoła w zakresie komunikacji wewnętrznej w płaszczyźnie wertykalnej i horyzontalnej (art. 3).

3) Uznanie osobowości prawnej Kościoła katolickiego i jego jednostek organizacyjnych (art. 4). Uznanie to dotyczy: a) osobowości publicznoprawnej Kościoła katolickiego w Polsce; b) osobowości cywilnej kościelnych jednostek organizacyjnych w polskim porządku prawnym.

4) Swobodne pełnienie przez Kościół misji i jurysdykcji w życiu publicznym (art. 5).

5) Wolność Kościoła w dokonywaniu zmian w swej strukturze terytorialnej (art. 6 ust. 1-3). W tej sprawie Stolica Apostolska zapewniła stronie państwowej: a) poszanowanie integralności terytorialnej państwa przy wprowadzaniu zmian do granic terytorialnych diecezji; b) respektowanie obywatelstwa polskiego biskupów będących członkami Konferencji Episkopatu Polski.

6) Gwarancję niezależności władzy kościelnej od władzy państwowej w zakresie mianowania biskupów diecezjalnych i tytulariuszy innych urzędów kościelnych (art. 7). Gwarancja ta stanowi realizację postulatu Soboru Watykańskiego II, dotyczącego nieingerencji władzy świeckiej w nominację biskupów (deklaracja „*Christus Dominus*”, nr 20). Stolica Apostolska poszła na kompromis z władzami państwowymi, zobowiązując się, iż: a) [...] *będzie mianować biskupami w Polsce duchownych, którzy są obywatelami polskimi* (art. 7 ust. 3); b) *W odpowiednim czasie poprzedzającym ogłoszenie nominacji biskupa diecezjalnego Stolica Apostolska poda jego nazwisko do poufnej wiadomości Rządu Rzeczypospolitej Polskiej. Dołożone zostaną starania, aby to powiadomienie nastąpiło możliwie wcześniej* (art. 7 ust. 4). Jednakże takie powiadomienie rządu przez Stolicę Apostolską nie daje organom władzy państwowej podstawy do zgłaszania względem osoby nominata zastrzeżeń lub weta z racji politycznych.

7) Gwarancję wolności Kościoła w zakresie sprawowania kultu publicznego *zgodnie z prawem kanonicznym* i z zachowaniem obowiązujących polskich przepisów dotyczących porządku i bezpieczeństwa publicznego (art. 8 ust. 2-3). Strona państwowa zagwarantowała nienaruszalność miejsc kultu i cmentarzy. W gwarancji nienaruszalności cmentarzy przeciwnicy ratyfikacji konkordatu błędnie dopatrywali się zakazu udzielania niekatolikom pochówku na cmentarzu katolickim. W celu zapobieżenia takiej interpretacji rząd RP 15 kwietnia 1997 r. wydał jednostronną deklarację, do której wpisał wyjaśnienie, że *Pojęcie nienaruszalności cmentarzy, użyte w art. 8 ust. 3 Konkordatu, nie może być rozumiane jako prawo odmowy pochowania na cmentarzu katolickim osoby innego wyznania lub niewierzącej*²⁷. Następnie Sejm II kadencji uchwalił w tej sprawie ustawę o zmianie ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych²⁸.

8) Gwarancję poszanowania niedziel i dni świątecznych (art. 9). Do konkordatu wpisany jest katalog dni wolnych od pracy, który obejmuje niedziele oraz siedem dni świątecznych.

9) Gwarancję uznania skutków cywilnych małżeństw zawartych według formy kanonicznej, na określonych warunkach, oraz współdziałania między państwem i Kościołem na rzecz małżeństwa i rodziny (art. 10).

10) Gwarancję nauczania religii w szkołach i przedszkolach publicznych jako przedmiotu fakultatywnego (art. 12).

11) Gwarancję katechizacji dorosłych, w szczególności młodzieży studiującej w szkołach wyższych (art. 12 ust. 5).

12) Gwarancję poszanowania wolności praktyk religijnych na koloniach i obozach letnich dla dzieci i młodzieży (art. 13).

13) Gwarancję poszanowania prawa Kościoła katolickiego do zakładania i prowadzenia placówek oświatowych i wychowawczych, w tym przedszkoli oraz szkół wszystkich rodzajów, zgodnie z przepisami prawa kanonicznego i na zasadach określonych przez odpowiednie ustawy (art. 14).

14) Gwarancję poszanowania prawa Kościoła do: a) prowadzenia i zakładania własnych uniwersytetów i innych szkół wyższych oraz prawa do tworzenia wydziałów nauk kościelnych na uniwersytetach państwowych (art. 15)²⁹; b) subwencjonowania przez państwo dwóch wyższych uczelni: Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie i Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (art. 15)³⁰.

²⁷ *Oświadczenie Rządowe z dnia 26 stycznia 1998 r. w sprawie Deklaracji Rządu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 kwietnia 1997 r. w celu zapewnienia jasnej wykładni przepisów Konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisanego w Warszawie w dniu 28 lipca 1993 r.*, M. P. 1998, nr 4, poz. 51.

²⁸ *Ustawa z dnia 26 czerwca 1997 r. o zmianie ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych*, Dz. U. 1997, nr 126, poz. 805.

²⁹ Na podstawie klauzuli kompetencyjnej Konferencja Episkopatu Polski i rząd RP określają uprawnienia wydziałów nauk kościelnych w krajowym porządku prawnym. Por. umowa między Konferencją Episkopatu Polski i Ministerstwem Spraw Zagranicznych ogłoszona w formie *Obwieszczenia Ministra Spraw Zagranicznych z dnia 29 lipca 1999 r. o wykonaniu Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, Dz. U. 1999, nr 63, poz. 727.

³⁰ *Ustawa z dnia 10 października 2008 r. o zmianie ustawy o finansowaniu Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego z budżetu państwa*, Dz. U. 2008, nr 203, poz. 1268; D. Walencik, *Formalnoprawne*

15) Gwarancje dotyczące duszpasterstwa szczególnych grup społecznych (art. 16, 17, 18), które obejmują:

- a) potwierdzenie statusu prawnego Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego, reaktywowanego przez Stolicę Apostolską 21 stycznia 1991 r. w oparciu o ustawę o stosunku państwa do Kościoła katolickiego (art. 25-28). Ordynariat ten funkcjonuje w dwóch porządkach prawnych: i) w porządku kościelnym jest to personalny Kościół partykularny, zgodnie z konstytucją Jana Pawła II *Spirituali militum curae*³¹ i własnym statutem nadanym przez Jana Pawła II 21 stycznia 1991 r. w porozumieniu z władzami RP; ii) oraz w porządku państwowym – zgodnie z aktami wykonawczymi rządu RP³²;
- b) potwierdzenie gwarancji prowadzenia duszpasterstwa w zakładach penitencjarnych, wychowawczych, zakładach opieki zdrowotnej i społecznej (art. 17);
- c) zobowiązanie biskupów do zorganizowania duszpasterstwa mniejszości narodowościowych (art. 18).

16) Gwarancję poszanowania organizacji kościelnych i prawa wiernych do zakładania stowarzyszeń *zgodnie z prawem kanonicznym i w celach określonych w tym prawie* (art. 19).

17) Gwarancję poszanowania prawa Kościoła do: a) swobodnego drukowania, wydawania i rozpowszechniania wszelkich publikacji związanych z jego posłannictwem; b) posiadania i używania własnych środków społecznego przekazu; c) emitowania programów w publicznej radiofonii i telewizji (art. 20). Zgodnie z ustawą o radiofonii i telewizji³³ realizację tych gwarancji reguluje porozumienie Sekretariatu Konferencji Episkopatu Polski z jednostkami publicznej radiofonii i telewizji.

18) Gwarancję poszanowania prawa instytucji kościelnych do prowadzenia działalności o charakterze misyjnym i charytatywno-opiekuńczym oraz do tworzenia specjalnych struktur organizacyjnych (art. 21).

19) Gwarancję zrównania działalności kościelnych osób prawnych służącej celom humanitarnym, charytatywno-opiekuńczym, naukowym i oświatowo-wychowawczym z działalnością tego typu prowadzoną przez instytucje państwowe (art. 22). Zrównanie to dotyczy ulg podatkowych oraz subwencji z budżetu państwa, czyli z pieniędzy podatników, na działalność prowadzoną na rzecz całego społeczeństwa.

uwarunkowania stanowienia regulacji prawnych dotyczących finansowania związków wyznaniowych w Rzeczypospolitej Polskiej, [w:] *Finansowanie Kościołów i innych związków wyznaniowych*, red. P. Sobczyk, K. Warchałowski, Warszawa 2013, s. 43-46.

³¹ Acta Apostolicae Sedis 83 (1991), s. 155-157.

³² Decyzja nr 326/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 28 sierpnia 2006 r. w sprawie organizacyjnego usytuowania Ordynariatu Polowego w resorcie obrony narodowej oraz współpracy organów wojskowych z Ordynariatem Polowym, Dz. U. MON 2006, nr 16, poz. 202.

³³ Ustawa z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji, Dz. U. 1993, nr 7, poz. 34; t.j. Dz. U. 2004, nr 253, poz. 2531 z późn. zm.; Rozporządzenie Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji z dnia 2 czerwca 1993 r. w sprawie zawartości wniosku oraz szczegółowego trybu postępowania w sprawach udzielania i cofania koncesji na rozpowszechnianie programów radiofonicznych i telewizyjnych, Dz. U. 1993, nr 52, poz. 244.

20) Gwarancje dotyczące finansowania instytucji kościelnych oraz utrzymania duchowieństwa (art. 20 ust. 2-3). W tej kwestii strony wpisały do konkordatu dwie zasady mające podstawowe znaczenie. Pierwszą jest klauzula odsyłająca do rozwiązań zawartych w ustawach obowiązujących w momencie podpisywania konkordatu. Jest to uznanie *status quo*, czyli utrzymanie w mocy regulacji ustawowych dotyczących sytuacji majątkowej i finansowej Kościoła w Polsce. Podstawowym źródłem w tym przedmiocie jest ustawa z 1950 r. o przejęciu przez państwo dóbr martwej ręki i ustanowieniu Funduszu Kościelnego³⁴, akty wykonawcze do tej ustawy wydane w III Rzeczypospolitej oraz postanowienia ustawy z 1989 r. o stosunku państwa do Kościoła katolickiego (art. 55-57), zwłaszcza dotyczące kompetencji Komisji Majątkowej. Oznacza to, że normy zawarte w tych ustawach nie mogą być jednostronnie uchylone przez stronę państwową. Zasada ta stanowi zaporę przed zniesieniem Funduszu Kościelnego. Natomiast naruszeniem konkordatu było jednostronne zniesienie Komisji Majątkowej dla Kościoła katolickiego. Jest to jednocześnie naruszenie konstytucyjnej zasady równouprawnienia Kościołów i innych związków wyznaniowych (art. 25 ust. 1), ponieważ pozostawiono istniejące Komisje Majątkowe dla innych Kościołów³⁵. Drugą zasadą jest postanowienie ustanowienia w tej sprawie specjalnej komisji parytetowej (art. 22 ust. 3). W celu realizacji tego zobowiązania po wejściu w życie konkordatu w 1998 r. utworzono dwie Komisje Konkordatowe. Jedną z nich powołała Stolica Apostolska, a drugą – rząd RP. Ich zadaniem ma być wynegocjowanie nowej umowy konkordatowej (konkordatu parcyjnego) w sprawach finansowych instytucji i dóbr kościelnych oraz duchowieństwa. Komisja ta dotychczas nie wykonała zadania określonego w konkordacie³⁶. Dopiero w ostatnich dwóch latach podjęła zadanie wynegocjowania warunków zniesienia Funduszu Kościelnego i przekształcenie go w dobrowolny odpis od podatku dochodowego osób fizycznych na rzecz Kościoła.

21) Gwarancje dotyczące ochrony zabytków (art. 22). Strona państwowa zapewniła udzielanie *w miarę możliwości* wsparcia finansowego na konserwację i remont zabytkowych obiektów sakralnych i budynków towarzyszących oraz dzieł sztuki stanowiących dziedzictwo kultury będących w posiadaniu instytucji kościelnych.

22) Gwarancje dotyczące poszanowania praw majątkowych kościelnych osób prawnych (art. 23). Strona państwowa uznała prawo kościelnych osób prawnych do nabywania, posiadania, użytkowania i zbywania mienia nieruchomości i ruchomego zgodnie z przepisami prawa polskiego.

23) Gwarancje dotyczące budownictwa sakralnego i kościelnego oraz cmentarzy (art. 24). Strona państwowa zagwarantowała: a) uznanie prawa Kościoła do budowy,

³⁴ Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, Dz. U. 1950, nr 9, poz. 87.

³⁵ D. Walencik, *Formalnoprawne uwarunkowania...*, s. 53-55.

³⁶ Zadaniem Komisji Konkordatowej – powołanej w 1998 r. zgodnie z postanowieniem art. 22 ust.1 konkordatu – miało być wynegocjowanie nowej umowy międzynarodowej w sprawie reformy systemu finansowania Kościoła w Polsce. Niestety, owocem jej prac były tylko instrukcje dotyczące realizacji niektórych postanowień konkordatu. Por. W. Adamczewski, *Kompetencje „Komisji Konkordatowej” w Polsce*, [w:] *Konkordat polski w 10 lat po ratyfikacji...*, s. 177-192.

rozbudowy i konserwacji obiektów sakralnych i kościelnych oraz cmentarzy, zgodnie z prawem polskim; b) uznanie kompetencji biskupa diecezjalnego lub innego właściwego ordynariusza do podejmowania decyzji w sprawie budowy obiektów sakralnych i kościelnych oraz założenia cmentarza.

24) Gwarancje potwierdzające prawo Kościoła do zakładania własnych fundacji (art. 26) na zasadach określonych w ustawie o stosunku państwa do Kościoła katolickiego (art. 58).

5. ZASADY PRZESTRZEGANIA KONKORDATU W POLSKIM PORZĄDKU PRAWNYM

Stabilizacyjna funkcja konkordatu w aspekcie formalnym polega na przestrzeganiu zasad dotyczących obowiązywania umowy międzynarodowej ratyfikowanej na podstawie zgody parlamentu, wyrażonej w ustawie, w krajowym porządku prawnym. W kwestii stosunku norm konkordatowych do norm ustawowych należy uwzględnić następujące przesłanki:

1) Normy wpisane do konkordatu polskiego z 1993 r. w przeważającej mierze są potwierdzeniem norm ustawowych obowiązujących w momencie jego ratyfikacji bądź potwierdzeniem stanu faktycznego, jaki zaistniał na podstawie wcześniejszego porozumienia między Stolicą Apostolską i najwyższymi organami państwa polskiego w formie wymiany not dyplomatycznych. Tylko do niektórych artykułów konkordatu wpisane zostały zmiany bądź uzupełnienia obowiązujących wówczas norm ustawowych. Na przykład art. 12 ust. 2 stanowi, iż program nauczania religii i podręczniki opracowuje kompetentna władza kościelna i przesyła do wiadomości władzy państwowej, tzn. że uchylony został wymóg zatwierdzenia ich przez władze państwowe.

2) W następstwie ratyfikacji konkordatu ustawodawca polski bez porozumienia ze Stolicą Apostolską bądź z Konferencją Episkopatu Polski, działającą na podstawie mandatu Stolicy Apostolskiej, nie może wprowadzić do systemu prawa krajowego takich norm, które byłyby sprzeczne z normami wpisanymi do konkordatu. Wprowadzenie tego rodzaju zmian może być przeprowadzone z zachowaniem procedury określonej w konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów.

3) Istotnym czynnikiem stabilizacyjnej funkcji konkordatu w krajowym porządku prawnym jest metoda, jaką strony posłużyły się w redagowaniu przepisów prawnych. Dotyczy to zastosowania klauzul odsyłających do innych aktów normatywnych należących do systemu prawa polskiego lub do systemu prawa kanonicznego, obowiązujących w momencie ratyfikacji Konkordatu, bądź do przyszłych umów dwustronnych, zawartych na szczeblu centralnym (między Stolicą Apostolską i najwyższymi organami władzy państwa polskiego) bądź na szczeblu lokalnym (między Konferencją Episkopatu Polski i przedstawicielami rządu RP)³⁷. W konkordacie z 1993 r. znalazły zastosowanie następujące rodzaje klauzul:

³⁷ J. Krukowski, *Kościelne prawo publiczne...*, s. 236-239.

- a) Klauzule odsyłające do przyszłej ustawy. W art. 10 ust. 6 znajdujemy klauzulę odsyłającą do przyszłej ustawy wykonawczej: *Celem wprowadzenia w życie niniejszego artykułu dokonane zostaną konieczne zmiany w prawie polskim*. To znaczy, że strona państwowa zobowiązała się do uchwalenia ustawy wykonawczej do art. 10 konkordatu, dotyczącego uznania skutków cywilnych małżeństwa kanonicznego. W tym celu Sejm RP po wejściu w życie konkordatu uchwalił ustawę o zmianie ustaw – *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, *Kodeks postępowania cywilnego*, *Prawo o aktach stanu cywilnego*, ustawy o stosunku państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw³⁸.
- b) Klauzule odsyłające do norm wykonawczych uchwalonych w formie porozumienia między Konferencją Episkopatu Polski i rządem RP. Takie klauzule wpisane zostały do czterech artykułów Konkordatu (art. 12 – w sprawie ustalenia kryteriów wykształcenia pedagogicznego nauczycieli religii; art. 15 ust. 2 – w sprawie trybu uznawania tytułu naukowego i stopni naukowych nadawanych na uczelniach kościelnych oraz pozycji wydziałów teologicznych na uczelniach państwowych; art. 25 – w sprawie zasad udostępniania dóbr kultury narodowej będących we władaniu Kościoła; art. 27 – w sprawach wymagających nowych rozwiązań).
- c) Do ośmiu artykułów konkordatu wpisane zostały klauzule odsyłające do prawa polskiego (art. 4 – w sprawie trybu uznania osobowości cywilnej *innych instytucji kościelnych*, które nie zostały wymienione w ust. 2 i 3; art. 8 ust. 2 i 4 – w sprawie organizowania kultu w miejscach publicznych; art. 12 ust. 4 – w sprawie kwalifikacji nauczycieli religii; art. 14 – w sprawie warunków zakładania i prowadzenia przez Kościół placówek oświatowych i wychowawczych; art. 19 – dotyczący stowarzyszeń wiernych; art. 20 – w sprawie posiadania i używania mediów na zasadach określonych w prawie polskim; art. 23 – w sprawie prawa instytucji kościelnych do posiadania i dysponowania mieniem ruchomym i nieruchomym; art. 26 – w sprawie prawa do posiadania własnych fundacji na zasadach określonych w prawie polskim).
- d) Do sześciu artykułów wpisane są klauzule odsyłające do prawa kanonicznego, jako podstawy działania instytucji kościelnych (art. 5 – dotyczy swobodnego pełnienia przez Kościół swojej misji zgodnie z prawem kanonicznym; art. 7 ust. 1 – dotyczy obsadzania urzędów kościelnych; art. 8 ust. 2 – dotyczy organizowania kultu publicznego; art. 10 – dotyczy formy zawarcia małżeństwa; art. 14 ust. 1 – dotyczy prowadzenia i zakładania własnych szkół; art. 16 ust. 1 – dotyczy opieki duszpasterskiej w ramach Ordynariatu Wojskowego).

Z reguły w konkordatach są zamieszczane „klauzule końcowe”, dotyczące zakresu ich obowiązywania. Konkordat polski nie zawiera klauzuli derogacyjnej, która by uchylała w całości lub w części konkordat wcześniejszy. Poprzedni konkordat polski, z 1925 r., wygasł bowiem przez prawie pięćdziesięcioletnie *desuetudo*.

³⁸ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o zmianie ustaw – *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, *Kodeks postępowania cywilnego*, *Prawo o aktach stanu cywilnego*, ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. 1998, nr 117, poz. 757.

Klauzula interpretacyjna zamieszczona w art. 28 stanowi, iż układające się strony będą usuwać zachodzące między nimi różnice co do stosowania przepisów konkordatu na drodze dyplomatycznej.

Konkordat polski nie zawiera klauzuli temporalnej, określającej czas jego obowiązywania. To znaczy, że został on zawarty na czas nieoznaczony. Obowiązuje więc zgodnie z zasadą prawa międzynarodowego *pacta sunt servada, rebus sic stantibus*.

Konkordat polski jest „umową uroczystą” (*conventio sollemnis*). Zawiera więc klauzulę ratyfikacyjną i klauzulę dotyczącą wejścia w życie w miesiąc po wymianie not ratyfikacyjnych (art. 29).

* * *

Z przedstawionej wyżej charakterystyki konkordatu polskiego wynika, że jego zawarcie generalnie przyczyniło się do osiągnięcia wyższego stopnia stabilizacji bezpośrednio w stosunkach między państwem a Kościołem katolickim, a pośrednio także w stosunkach z innymi związkami wyznaniowymi. Konsekwencja ta wynika z zastosowania konstytucyjnej zasady równouprawnienia związków wyznaniowych (art. 25 ust. 1). Ustawodawca polski jest więc zobowiązany do rozszerzenia gwarancji wpisanych do konkordatu – na zasadzie analogii – na inne związki wyznaniowe przy użyciu układów parakonkordatowych, jakimi są ustawy indywidualne uchwalane na podstawie umów wynegocjowanych przez rząd z ich przedstawicielami. Ustawy te po wejściu w życie konkordatu zostały znowelizowane w celu dostosowania do gwarancji, jakie wpisano do konkordatu³⁹. Natomiast na mocy nowelizacji ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania gwarancje konkordatowe zostały rozszerzone także na inne związki wyznaniowe, które posiadają status uregulowany przez wpis do rejestru przez ministra spraw wewnętrznych. Nowelizacja ta nie obejmuje możliwości uznania skutków cywilnych małżeństw zawartych według ich formy wyznaniowej. Należy zauważyć, że nie wszystkie związki wyznaniowe są zainteresowane takimi możliwościami.

Nasuwa się pytanie, czy istnieje potrzeba zawarcia w przyszłości nowych układów między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską ze względu na wcześniejsze zobowiązania stron bądź zaistnienie nowych okoliczności. Sądzę, że aktualnie istnieje potrzeba zawarcia dwóch nowych konkordatów parcjalnych: 1) w celu zrealizowania art. 22 ust. 2 konkordatu w sprawie usystematyzowanej regulacji sytuacji finansowej instytucji kościelnych; 2) w celu doprecyzowania sytuacji prawnej Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego w związku z poszerzeniem jego kompetencji na pracowników wszystkich służb mundurowych.

Obecnie konkordat, jako umowa międzynarodowa między Stolicą Apostolską a danym państwem, jest najlepszym z możliwych – historycznie wypróbowanym – instrumentem normalizacji stosunków między państwem a Kościołem i innymi związkami wyznaniowymi. Należy jednocześnie pamiętać, że we współczesnym społeczeństwie

³⁹ Por. W. Wysoczański, *Wpływ Konkordatu z 1993 r. na sytuację prawną kościołów i innych związków wyznaniowych mniejszościowych*, [w:] *Konkordat polski w 10 lat po ratyfikacji...*, s. 69-85.

pluralistycznym system wartości ogólnoludzkich, zakorzenionych w kulturze chrześcijańskiej, jest kwestionowany. Dlatego realizacja tych gwarancji, jakie są wpisane do konkordatu polskiego z 1993 r., wymaga nieustannego wysiłku nie tylko po stronie organów władzy, ale wszystkich ludzi dobrej woli.

BIBLIOGRAFIA

Acta Apostolicae Sedis 83 (1991).

Adamczewski W., *Kompetencje „Komisji Konkordatowej” w Polsce*, [w:] *Konkordat polski w 10 lat po ratyfikacji. Materiały z konferencji*, red. J. Wroceński, H. Pietrzak, Warszawa 2008.

Barberini G., *Le Saint-Siège. Sujet souverain de droit international*, Paris 2003, *Droit Canonique. Droit International de la Liberté Religieuse et de Religion*.

Bertone T., *Analiza i ocena umów między Kościołem a wspólnotami politycznymi zawartych po Soborze Watykańskim II*, „Kościół i Prawo” 1985, t. 4.

Borecki P., *Geneza modelu stosunków państwo–Kościół w Konstytucji RP*, Warszawa 2008.

Cardinale H. E., *The Holy See and International Order*, Gerrards Cross 1976.

Decyzja nr 326/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 28 sierpnia 2006 r. w sprawie organizacyjnego usytuowania Ordynariatu Polowego w resorcie obrony narodowej oraz współpracy organów wojskowych z Ordynariatem Polowym, Dz. U. MON 2006, nr 16, poz. 202.

Ferlito S., *L'attività internazionale della Santa Sede*, Milano 1988, *Università di Catania. Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza*, 116.

Góralski W., *Konkordat polski 1993. Od podpisania do ratyfikacji*, Warszawa 1998.

Góralski W., Pieńdyk A., *Zasada niezależności i autonomii państwa i Kościoła w konkordacie polskim z 1993 roku*, Warszawa 2000.

Jan Paweł II, *Przemówienie wygłoszone w Watykanie podczas audiencji po ceremonii wymiany dokumentów ratyfikacyjnych konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, [w:] J. Kowalczyk, *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z 1993/1998. Układ między dwoma podmiotami prawa międzynarodowego na tle kształtowania się relacji pomiędzy Kościołem katolickim i państwem polskim w okresie I i II Rzeczypospolitej, w warunkach totalitaryzmu i w III Rzeczypospolitej*, Płock 2013.

Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r., Dz. U. 1998, nr 51, poz. 318.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. 1997, nr 78, poz. 483.

Kowalczyk J., *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z 1993/1998. Układ między dwoma podmiotami prawa międzynarodowego na tle kształtowania się relacji pomiędzy Kościołem katolickim i państwem polskim w okresie I i II Rzeczypospolitej, w warunkach totalitaryzmu i w III Rzeczypospolitej*, Płock 2013.

Krukowski J., *Konkordat polski. Znaczenie i realizacja*, Lublin 1999.

Krukowski J., *Kościelne prawo publiczne. Prawo konkordatowe*, Lublin 2013, *Prace Wydziału Nauk Prawnych – Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II*, 48.

Krukowski J., *Podstawowe zagadnienia prawa konkordatowego*, „Studia Prawnicze” (Instytut Nauk Prawnych PAN) 1995, z. 1-4.

- Krukowski J., *Porozumienia pomiędzy przedstawicielami Rządu i Episkopatu Polski z 1950 i 1956 r. Znaczenie i realizacja*, [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego* (Kazimierz Dolny, 26-28 października 2004), red. A. Mezglerowski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005.
- Krukowski J., *Uprawnienia nadzwyczajne Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski, wobec zagrożeń ze strony reżimu komunistycznego*, „*Studia Prymasowskie*” 2011, t. 5.
- Krukowski J., *Wstęp do nauki o państwie i prawie*, Lublin 2004, *Prace Wydziału Nauk Prawnych – Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, 24.
- Leszczyński P. A., *Regulacja stosunków między państwem a nierzymskokatolickimi Kościołami i innymi związkami wyznaniowymi określona w art. 25 ust. 5 Konstytucji RP*, Gorzów Wielkopolski 2012.
- Martin de Agar J. T., *Raccolta di Concordati, 1950-1999*, Città del Vaticano 2000.
- Minnerath R., *L'Église et les États concordataires (1846-1981). La souveraineté spirituelle*, Paris 1983, *Theses Cerf*.
- Němec D., *Concordat Agreements between the Holy See and Post-Communist Countries*, Leuven 2011, *Law and Religious Studies*, 8.
- Obwieszczenie Ministra Spraw Zagranicznych z dnia 29 lipca 1999 r. o wykonaniu Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, Dz. U. 1999, nr 63, poz. 727.
- Orszulik A., *Czas przełomu. Notatki z rozmów z władzami PRL w latach 1981-1989*, Warszawa – Żabki 2006, *Biblioteka Tygodnika Rolników „Obserwator”*, 5.
- Oświadczenie Rządowe z dnia 26 stycznia 1998 r. w sprawie Deklaracji Rządu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 kwietnia 1997 r. w celu zapewnienia jasnej wykładni przepisów Konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisanego w Warszawie w dniu 28 lipca 1993 r.*, M. P. 1998, nr 4, poz. 51.
- Pieronk T., *Przewodnie idee konkordatów pontyfikatu papieża Jana Pawła II*, [w:] *Servo veritatis. Materiały międzynarodowej konferencji dla uczczenia 25-lecia pontyfikatu Jego Świątobliwości Jana Pawła II*, Uniwersytet Jagielloński, 9-11 października 2003 r., red. S. Koperek, S. Szczur, Kraków 2003.
- Il rapporto giuridico tra la Chiesa e comunità politica*, [w:] *Il diritto nel mistero della Chiesa*, Roma 2004, *Quaderni di Apollinaris*, 10.
- Rogowski S., *Problem ratyfikacji Konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską z 28 VII 1993 r. w pracach Sejmu drugiej kadencji*, [w:] *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały XI Konferencji historyków państwa i prawa*, Kowary, 6-8 września 2007 r., red. J. Koredczuk, Wrocław 2008.
- Rokita J., *Realizacja postanowień Konkordatu 1993 w kontekście polskiego prawodawstwa państwowego*, [w:] *Konkordat 1993. Dar i zadanie dla Kościoła i Polski*, red. J. Dyduch, Kraków 1998.
- Rozporządzenie Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji z dnia 2 czerwca 1993 r. w sprawie zawartości wniosku oraz szczegółowego trybu postępowania w sprawach udzielania i cofania koncesji na rozpowszechnianie programów radiofonicznych i telewizyjnych*, Dz. U. 1993, nr 52, poz. 244.
- Skubiszewski K., *Przemówienie wygłoszone w Warszawie 28 lipca 1993 r. z okazji podpisania konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, [w:] J. Kowalczyk, *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z 1993/1998. Układ między dwoma pod-*

- miotami prawa międzynarodowego na tle kształtowania się relacji pomiędzy Kościołem katolickim i państwem polskim w okresie I i II Rzeczypospolitej, w warunkach totalitaryzmu i w III Rzeczypospolitej*, Płock 2013.
- Sobczyk P., *Konstytucyjna zasada konsensualnego określenia stosunków między Rzeczpospolitą Polską a Kościołem katolickim*, Warszawa 2013,
- Sobczyk P., *Udział przedstawiciela Episkopatu Polski w pracach Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego nad artykułem 25 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, [w:] *Ecclesia et Status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, *Prace Wydziału Nauk Prawnych – Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, 22.
- Suchocka H., *Polski model relacji państwo–Kościół w świetle Konstytucji RP i Konkordatu z 1993 roku*, [w:] *Konkordat polski w 10 lat po ratyfikacji. Materiały z konferencji*, red. J. Wroceński, H. Pietrzak, Warszawa 2008.
- Tauran J.-L., *De l'„Ostpolitik” a la nouvelle Europe de L'OSCE*, [w:] *La diplomatie de Jean Paul II*, red. J.-B. D'Onorio, Paris 2000.
- Thee M., *Focus on: The Polish Drama: Its Meaning and International Impact*, „Journal of Peace Research” 1982, Vol. 19, nr 1.
- Trzeciak B., *Klauzule odsyłające w konkordatach z Hiszpanią i z Polską*, Lublin 2007, *Prace Wydziału Nauk Prawnych – Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II*, 37.
- Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego*, Dz. U. 1950, nr 9, poz. 87.
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania*, Dz. U. 2000, nr 26, poz. 319 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Dz. U. 1989, nr 29, poz. 154 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o ubezpieczeniu społecznym duchownych*, Dz. U. 1989, nr 29, poz. 156 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji*, Dz. U. 1993, nr 7, poz. 34; t.j. Dz. U. 2004, nr 253, poz. 2531 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 26 czerwca 1997 r. o zmianie ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych*, Dz. U. 1997, nr 126, poz. 805.
- Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o zmianie ustaw – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks postępowania cywilnego, Prawo o aktach stanu cywilnego, ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw*, Dz. U. 1998, nr 117, poz. 757.
- Ustawa z dnia 10 października 2008 r. o zmianie ustawy o finansowaniu Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego z budżetu państwa*, Dz. U. 2008, nr 203, poz. 1268.
- Walencik D., *Formalnoprawne uwarunkowania stanowienia regulacji prawnych dotyczących finansowania związków wyznaniowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Finansowanie Kościołów i innych związków wyznaniowych*, red. P. Sobczyk, K. Warchałowski, Warszawa 2013.

- Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2000.
- Wisłocki J., *Konkordat polski 1993. Tak czy nie?*, Poznań 1993.
- Wyrozumska A., *Formy zapewnienia skuteczności prawu międzynarodowemu w porządku krajowym*, [w:] *Prawo międzynarodowe i wspólnotowe w wewnętrznym porządku prawnym*, red. M. Kruk, Warszawa 1997.
- Wysoczański W., *Wpływ Konkordatu z 1993 r. na sytuację prawną kościołów i innych związków wyznaniowych mniejszościowych*, [w:] *Konkordat polski w 10 lat po ratyfikacji. Materiały z konferencji*, red. J. Wroceński, H. Pietrzak, Warszawa 2008.
- Zoll A., *Trudna droga do ratyfikacji Konkordatu*, [w:] *Konkordat 1993. Dar i zadanie dla Kościoła i Polski*, red. J. Dyduch, Kraków 1998.

Ks. prof. dr hab. Józef KRUKOWSKI – profesor zwyczajny nauk prawnych, dziekan Wydziału Prawa i Prawa Kanonicznego na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim (1978-1987), profesor KUL (od 1978) i Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (od 2000), członek Rady Prawnej Episkopatu Polski (1974-1981), konsultor Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych w Kurii Rzymskiej (od 1985), ekspert Komisji Nadzwyczajnej ds. uchwalenia ustawy ratyfikacyjnej konkordat między Stolicą Apostolską i Polską (1994-1997). Autor ponad 750 publikacji z dziedziny nauk prawnych, zwłaszcza dotyczących relacji państwo–Kościół.